

ИЗМЕЂУ НАЦИОНАЛНОГ СЕЋАЊА И ЗАБОРАВА: СПОМЕНИЦИ ХЕРОЈИМА МАЧА – ЈОЖЕФУ ШВАЈДЛУ У СОМБОРУ И КАРАЂОРЂУ ПЕТРОВИЋУ У БЕОГРАДУ

ЈОВАНА МИЛОВАНОВИЋ

САЖЕТАК:

Уклањање београдског споменика војду Карађорђу и сомборског споменика генералу Швајдлу из јавног простора, а потом и физичка дематеријализација скулпторских решења, односно пренамена сомборског постамента, указује на вишемиленијумску цивилизацијску праксу познату као *damnatio memoriae* (забрана сећања), која је послужила као основа за сагледавање мађарско-српских односа у периоду Великог рата и непосредно након њега.

У освит 20. века, у седишту Бачко-бодрошке жупаније у Сомбору, започиње уобичавање култа националног хероја Јожефа Швајдла, једног од тринаесторице *арадских мученика*, чија је страдање с временом стасало као важан топос у мађарској националној идеологији. Генерал Швајдл рођен је у Сомбору крајем 18. века, што је био главни предуслов да му се подигне споменик 1905. године испред здања Жупаније. Посао је поверен мађарском скулптору Лајошу Ђерђу Матраију. Подизању Швајдловог споменика претходило је процес, кроз неколико етапа, креирања мита о хероју мученику, који је положио крв за живот мађарске нације. Први корак је било прикупљање личних генералових предмета, посматраних као *реликвије*, а други је било постављање спомен-плоче на место где се некад налазила генералова кућа – све у функцији креирања памћења националног великана у оквиру заједнице из које је потекао. Истих година расписује се конкурс за подизање споменика војду Првог српског устанка на Калемегдану, који ће најзад реализовати Пашко Вучетић. Након много перипетија, скулптурална група обликована око Карађорђа постављеног на врху биће инаугурисана у оквиру свечаности повратка српске војске из балканских ратова 1913. године. Оба артефакта била су кратког века. Карађорђев споменик су, по свој прилици, срушили аустроугарски војници у првим месецима окупације Београда, на јесен 1915. године, док је Швајдлов споменик уклоњен из градског простора Сомбора 1920, а неповратно уништен после 1925. године. Коначни слом Аустроугарске монархије у јесен 1918. године зауставио је остварење концепта *мађарске њолийичке нације* и отворио пут супарничкој идеолошкој пракси, успостављања нових, југословенских симбола на територији јужне Угарске.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *генерал Јожеф Швајдл, култ хероја мученика, Сомбор, мађарска њолийичка нација, damnatio memoriae, војд Карађорђе Петровић, Калемегдан, Београд*

ABSTRACT:

The removal of monuments from the public space – commemorating *vožd* Karadorđe Petrović and General József Schweidel in Belgrade and Sombor respectively – followed by the subsequent physical dematerialization of the sculptural solutions, for example the repurposing of the Sombor plinth, points to a civilizational practice known as *damnatio memoriae* (condemnation of memory) that has existed for millennia. The manifestation of this practice can serve as a basis for analysing Hungarian-Serbian relations in the period of the Great War and its immediate wake. At the dawn of the 20th century, a cult of memory came to be formed around the national hero József Schweidel, one of the *Thirteen Martyrs of Arad*, the story of whose suffering grew over time to become an important topos in Hungarian national ideology. General Schweidel was born in Sombor at the end of the 18th century, and it was for this reason that, in 1905, a monument was erected to commemorate him in front of Sombor's County Hall. The responsibility for the creation of this work was entrusted to the Hungarian sculptor Mátrai Lajos György. The erection of the Schweidel monument was preceded by a multi-stage process of mythologizing the hero-martyr who laid down his blood for the life of the Hungarian nation. The first of these stages was a concerted effort to gather the General's personal belongings, viewed as 'relics', with this being followed by the unveiling of a memorial plaque at the location where the General's house had once stood; all with the aim of establishing a memory of the national hero within the community from which he came. Simultaneous to this, a tender was announced for the erection of a monument to the leader of the First Serbian Uprising on the site of Belgrade's Kalemegdan Park, which was awarded to Paško Vučetić. After numerous vicissitudes, the sculptural ornamentation, with Karadorđe at the summit, would finally be inaugurated as part of the ceremony to welcome the return of the Serbian Army from the Balkan Wars in 1913. However, both monuments would prove to be short-lived. Karadorđe's monument was probably demolished by Austro-Hungarian soldiers in the first months of the occupation of Belgrade, most likely in the autumn of 1915, while Schweidel's monument was removed from the city area in 1920 and completely destroyed some time after 1925. The final collapse of the Austro-Hungarian monarchy in the autumn of 1918 brought the realization of the concept of a *Hungarian political nation* to an abrupt halt, and opened the way for the rival ideological practice of creating and unveiling new, Yugoslav, symbols on the territory of former southern Hungary.

KEYWORDS: *General József Schweidel, hero-martyr cult, Sombor, Hungarian political nation, damnatio memoriae, vožd Karadorđe Petrović, Kalemegdan, Belgrade*

Уводна разматрања

Територија данашње Војводине, северне покрајине Републике Србије, али и град Београд – који је неретко делио судбину простора северно од Саве и Дунава, у протеклих сто педесет година били су поприште смене државних ентитета, последично и идеолошке трансформације, које су се јасно рефлектовале на све носиоце колективног памћења, самим тим и на споменичку културу. Теорије колективног сећања и памћења у контексту културне продукције доживеле су процват у европској научној мисли у последњим деценијама 20. века,¹ што је следствено довело до анализе датог феномена и у домаћој средини.² Процес креирања јавног сећања као културолошка пракса у својој суштини садржи носиоце, односно симболе сећања који су често током друге половине 19. и у првим деценијама 20. века уобличавани путем јавних споменика.³ Систем идентификационих симбола, те и споменичка култура као његова поткатегорија, били су у функцији креирања колективних идентитета који су неретко били предмет тенденциозних преображаја на просторима попут војвођанског, карактеристичног по национално, етнички и верски хетерогеној структури становништва. Историјска динамика, као и друштвено-политичке околности у јужној Угарској кроз читав 19. век и све до краја постојања Аустроугарске монархије, поред хетерогености становништва, изнедриле су и идентитетску дивергентност, чија је доминација у јавном простору била директно условљена политичком доминацијом одређене етничке, односно националне групе.⁴

Крај 18. и почетак 19. века, када у читавој Европи национална мисао постаје преовлађујућа интелектуална и државна категорија, српски народ је дочекао расут на простору двеју империја – Хабзбуршке монархије и Османског царства. Историјско искуство борбе против Османлија, а потом и (су)живота у империји – које су делили Мађари и Срби, утицало је на одређене подударности у мађарској и српској националној мисли, али и националном деловању које се у појединим тренуци-

ма и сучељавало.⁵ Географски простор на размеђи средње и југоисточне Европе, који насељавају оба споменута народа, додатно усложњава етничка дивергентност, што је у кризним временима неретко доводило до деструктивних обрачуна у којима је страдала и споменичка култура. Компаративно сагледавање упросторавања култа двеју важних личности српске и мађарске историје, а потом и уклањање њихових споменика из градских простора Београда и Сомбора, омогућава разумевање динамике односа ових двају народа и позадину унакрсне девастације до које долази за време Првог светског рата и непосредно по његовом завршетку. Нашавши се на супротним, зарађеним странама Мађари су као део аустроугарске војске учествовали у бомбардовању Београда већ на лето и у рану јесен 1914. године. Тих дана су извештавали о уништењу Карађорђевог споменика на Калемегдану, што се може довести у питање из више разлога.⁶ Са друге стране, поуздано се зна да је до лета 1916. године Карађорђев споменик био уништен и уклоњен са простора градског парка, што је одјекнуло у мађарској штампи.⁷ Победа српске војске у Великом рату и формирање јужнословенске државе добрим делом и на територији некадашњег угарског дела Монархије, утицали су на *националну освету* ратном непријатељу, па је тако у налету *демађаризације* бивше угарске територије такође страдало културно наслеђе. У таквој констелацији, на смртишту историје завршио је још један споменик – посвећен Јозефу Швајдлу у Сомбору.

*

У датом контексту биће анализирано подизање споменика мађарском националном хероју Јозефу Швајдлу [Schweidel József] у Сомбору (сл. 1), у првој деценији 20. века, као последица упросторавања концепта мађарске политичке нације у сврху креирања колективног идентитета житеља угарског дела Монархије с мађарским националним предзнаком. Јозеф Швајдл је у националној свести остао упамћен као један од арадских мученика, тринаесторице генерала који су након пропасти Револуције и Рата за независност (1848–1849), а по наређењу цара Фрање Јосифа Првог, стреља-

ни у Араду 6. октобра 1849. године. Он је био рођен у Сомбору, у немачкој породици, а своју војничку каријеру је започео борећи се у аустријским ратовима против Наполеона. У тренутку избијања мађарске револуције био је царски коњички мајор, што га није спречило да пређе на страну побуњених Мађара. Показивањем свог војничког умећа у неколико битака брзо је напредовао кроз војничка звања, да би у једном тренутку добио чин генерала, што га је коштало живота. Још док су трајале операције мађарске револуционарне војске, Швајдл је због нарушеног здравља био приморан да се повуче из оперативних јединица и постао је командант града Сегедина, а у даљем току контраофанзиве и командант Пеште.⁸

Као један од примарних ратних циљева у заносу српског националног ослобођења, познатог као Први српски устанак (1804–1813), на чијем челу се нашао Карађорђе Петровић, било је освајање града Београда крајем 1806. године. Током устаначког периода Карађорђе се истакао као храбар војсковођа, што је био важан предуслов за ослобођење Србије у оквирима Београдског пашалука (осим утврђених градова), међутим, 1813. године долази до пропасти устанка и Карађорђе бежи у Аустрију, а потом у Русију.⁹ Тамо је остао све до 1817. године, када се одлучује на повратак у Србију што ће га одвести директно у смрт; Карађорђеви домаћи политички противници организовали су његово убиство на лето исте године.¹⁰ Због свог живота, али и начина на који је окончао живот, Карађорђе постаје једна од прворазредних личности које ће у 19. веку задобити митску димензију. Култ Карађорђа као утемељивача модерне српске државе систематски је грађен још од периода Првог устанка, док му је нарочита важност придавана у специфичним политичким тренуцима када су његови потомци – припадници династије Карађорђевић – настојали да својој владавини обезбеде додатни легитимитет.¹¹ У таквим околностима се јавља првобитна идеја о подизању споменика војду Карађорђу у Београду 1857. године, пред крај крхке владавине његовог сина кнеза Александра Карађорђевића.¹² С обзиром на то да су у том тренут-

Сл. 1. Споменик Јожефу Швајдлу (извор: Историјски архив Сомбор)

ку Турци још увек владали Београдском тврђавом, а да ће већ наредне године Карађорђевог сина на српском кнежевском престолу заменити Милош Обреновић, до краја 19. века није дошло до реализације споменика Карађорђу у Београду, али ће у првој деценији 20. века овај наум бити испуњен.¹³

Стасавање мађарске националне мисли и грађански преображај током неколико деценија од 1825. до 1848. (тзв. Реформско доба), природно је кулминирало у револуционарном таласу 1848. године, у оквиру којег је централна тежња било обнављање средњовековне угарске државности на основама грађанског друштва. Међутим, настојање да се уобличи мађарска национална држава било је опструирано апсолутистичким настојањима Хабзбуршког двора и захтевима дела немађарских народа који су живели у Угарској.¹⁴ Током борбе за сопствена национална права, Мађари нису обраћали пажњу на национална права осталих народа на територији Угарске, инсистирајући на идеји о *мађарској њолијичкој нацији*,¹⁵ која је обухватала све угарске становнике. Неслагања са овом идејом довела су до грађанског рата у Угарској током Револуције, чији је крајњи исход било удруживање немађарских народа са Бечким двором и гушење мађарске револуције.¹⁶ Руске интервенционистичке снаге су се на позив аустријског цара умешале у мађарски Рат за независност, што је довело до безусловне капитулације мађарске војске 13. августа

Сл. 2. Споменик Карађорђу на Калемегдану
(извор: *Az Érdékes Ujság*, 28. 11. 1915)

1849. и предаје Русима код Вилагоша. Лајош Кошут [Kossuth Lajos] је емигрирао, а тринаесторица његових генерала су ухапшена и спроведена у затвор у Араду, међу којима је био и Јозеф Швајдл.¹⁷ Све наде генерала да ће их цар помиловати пале су у воду 6. октобра 1849, када су погубљени. У мађарској националној митологији 6. октобар је постао дан жалости, а стрељани генерали револуционарне војске су стекли ореол мученика (мађ. *aradi vértanúk*), херојски палих у борби за националну слободу.¹⁸

Упркос немачком пореклу, у Швајдловом родном граду – Сомбору – долази до уобличавања култа хероја мученика који је задужио мађарску нацију. Завршни стадијум креирања херојског култа било је откривање Швајдловог споменика, на дан његовог рођења, 18. маја 1905. године. Споменик је био изведен у форми бронзане статуе на каменом постаменту и дело је будимпештанског вајара Ла-

јоша Ђерђа Матраија [Mátrai Lajos György]; био је постављен испред здања Жупаније, на самом улазу у Градски парк, уређен нешто раније.¹⁹ Животни век овог артефакта био је кратак; 1920. године споменик је уклоњен с централног градског простора, бронзана статуа је послата на претапање Државној тополивници у Крагујевцу, док је постамент, заједно с пратећим каменим оквиром, пренет 1931. године на Велико православно гробље и употребљен у друге комеморативне сврхе.²⁰

Мајским превратом 1903. године, династија Обреновић је свргнута са српског трона, а на челу Краљевине Србије нашао се Петар Карађорђевић, унук војда Карађорђа, што ће довести до актуелизовања култа оснивача династије Карађорђевић у репрезентативној култури српског народа. Почетак владавине Петра Карађорђевића поклопио се с наступајућом стогодишњицом Првог српског устанка 1804. и ослобађања Београда 1806. године. Потреба да се подизањем јавног споменика обележе важни догађаји из националне прошлости кулминирала је одлуком Министарства војске 1905. године да се пригодним спомен-обележјем прослави сто година од оснивања регуларне војске коју је успоставио Карађорђе. Тим поводом је од Београдске општине затражено да се на Калемегдану уступи место за будући споменик, а Општина је обезбедила простор на главној шеталишној стази. Конкурс за Карађорђев споменик расписан је 1908. године, а наредне 1909. године прва награда је додељена скици Пашка Вучетића.²¹ Рад на споменику Вучетић ће довршити на лето 1912. године, али пошто ће убрзо започети ратне операције које ће довести до остварења српског националног сна – коначног протеривања Османлија са територија такозване Старе Србије и Косова и Метохије, познате као Први балкански рат – откривање Карађорђевог споменика на Калемегдану биће одложено за лето 1913. године, по окончању и Другог балканског рата, вођеног против Бугара.²² (сл. 2)

Као пандан процесу креирања мреже споменика у јужној Угарској који ће у јавном простору отелотворити идеју о мађарској политичкој нацији, стоји супротна идеолошка, последично и иден-

титетска интервенција – брисање симбола аустроугарске државности (како династичких тако и мађарских) која је наступила након завршетка Првог светског рата и формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на рушевинама Монархије. Град Сомбор, као седиште Бачко-бодрошке жупаније, био је један од регионалних центара у јужној Угарској, самим тим и поприште политичке борбе за превласт између Срба и Мађара након склапања Аустроугарске нагодбе 1867. године.²³ Разлог за то је лежао у бројчаној надмоћи Срба који су у Сомбору имали најбројнију заједницу од свих угарских насеља у епохи дуализма. Према последњем попису који је спроведен у Монархији 1910. године, сомборско становништво је разматрано на основу неколико категорија, између осталих и на основу матерњег језика и верске припадности.²⁴ Поређењем података пописа који су спроведени 1890, 1900. и 1910. године уочава се знатан пораст Мађара на прелому векова, како у читавој Угарској тако и у Бачкој, што је наступило као последица политике угарске владе која је спроводила насилну асимилацију немађарских народа.²⁵ Упркос томе што нису били најбројнији, Мађари су успели да се наметну као владајућа елита у Сомбору, као и у читавом угарском делу Аустроугарске монархије,²⁶ што се одразило и на споменичку културу у јавном простору града.²⁷

Уклањање београдског споменика вожду Карађорђу и сомборског споменика генералу Швајдлу из јавног простора, а потом и физичка дематеријализација скулпторских решења, односно пренамена сомборског постамената, указује на вишемиленијску цивилизацијску праксу познату као *damnatio memoriae* (забрана сећања), која је подразумевала брисање слика, натписа, уклањање споменика коју су чували сећање на одређену личност која је у новом (или привременом) владајућем поретку била неподобна.²⁸ Ако се одређени режим сруши, споменици који су креирани да садејствују са њим и да му обезбеде легитимитет, у основи губе право на постојање. Разумевање чина *damnatio memoriae* не завршава се у деструктивном чину – разарање није само по себи циљ – посредни је ра-

зарање харизме, идентитета репрезентоване особе, односно њене друштвене *personae*.²⁹ Слика, споменик или неки други визуелни означитељ, односно магијски садржалац представљене особе могао је бити *сломљен* само деструктивним чином.³⁰ Ово је био случај и са спомеником Јожефу Швајдлу, који је, упркос понуди за откуп, ипак био уништен,³¹ а још више са Карађорђевићевим спомеником, који је у жеку Великог рата ратни непријатељ перципирао као симбол српског претећег и бунтовног, војничког духа.

Тријанонским споразумом, склопљеним у Версају јуна 1920. године, одређене су границе независне Мађарске, која је преостала на трећини територије која је чинила Краљевину Угарску, а њен добар део је припао Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.³² Новоприпојене територије су захтевале брзу декомеморативну интервенцију, односно укидање старих и успостављање нових означитеља идентитета и колективног сећања у јавној сфери града.³³ Увидом у документе из 1925. године, који се чувају у Архиву Југославије, а тичу се уклањања споменика мађарских револуционара,³⁴ стиче се утисак о извесним разликама у ставу локалних и државних власти према очувању културног наслеђа претходне државе. Наиме, *Сенати Слободної Краљевскої ірада Сомбора*, како се још увек називао, Министарству унутрашњих дела, Одељењу за Банат, Бачку и Барању приложио је молбу града Баје у којој су захтевали откуп сомборских споменика Швајдла и Ракоција, у којој истичу: *Уједно нам је часті найоменуїти да су їорњи сїоменици своїина ірада Сомбора, їошїїо их је ірађансїїво ірада Сомбора без разлике вере и народностїї своїеїремено из добротворних їрилоїа їодїїло*.³⁵ Из датог цитата се наслућује да су се представници сомборске власти залагали за препуштање споменика граду Баји, а Муниципални одбор града Баје је такође настојао да убеди своје донедавне сународнике из Сомбора да им уступе *метїалне кїїїове двоїе вайїродушних айїосїїола народне слїободє*, додајући уз то да су се обојица борила против *уїїеїїачке силє айїсолуїїїзма* и да су уписали своја имена у светску историју жртвовањем својих живота; у даљем току дописа

Сл. 3. Аустроугарски официри испред Споменика Карађорђу на Калемејдану (извор: Историјски архив Београда, сив. ИАБ-1165-Ц-2-7)

Сл. 4. Остаци Карађорђевог споменика на Калемејдану (извор: *Az Érdekes Újság*, 13. 8. 1916)

апел је проширен на читав српски народ, од којег су тражили да разуме њихове тежње јер се и сам борио за своју слободу и своју независност заједно с мађарским народом и сила крви жртвована.³⁶ С обзиром на то да су бронзане статуе мађарских националних хероја завршиле у Државној тополиници у Крагујевцу, јасно је да је руководство Краљевине СХС негативно одговорило на захтев сомборског Сената.

Реконструкција околности у којима је срушена београдска споменичка група с Карађорђем на врху могућа је на основу фото-документације сачуване у Историјском архиву Београда (ИАБ), као и у мађарској штампи. Највероватније је да споменик није био срушен до аустроугарске окупације Београда у октобру 1915. године, о чему сведочи фотографија аустроугарских официра који су

се распоредили по читавом споменику позирајући фотографу након заузимања српске престонице. (сл. 3) Крајем новембра исте године, у мађарском листу *Az Érdekes Újság* излази фотографија Карађорђевог споменика с натписом испод, који говори да је споменик погођен током борби, што се на фотографији готово не може уочити. До средине 1916. године, споменик је сигурно био уклоњен са простора Београдске тврђаве, што потврђује фотографија простора Калемегдана са остацима споменика, штампана у истом мађарском листу, средином августа 1916. године.³⁷ (сл. 4) Ако се узме у обзир околна вегетација забележена фотоапаратом, највероватније је и овај кадар снимљен у јесењем или раном пролећном периоду, што значи да је споменик Карађорђу највероватније срушен у првим месецима окупације.

**Споменичка култура у служби
симболичке политике национализма
крајем 19. и почетком 20. века**

У досадашњој историографији у више наврата писано је о Карађорђевог споменику на Калемегдану; процес подизања споменика, од идеје до реализације, подробно је обрадила Мила Јевтовић, док се Игор Борозан определио за детаљно тумачење споменика кроз призму идеја европског симболизма и театрализације у периоду *fin de siècle*.³⁸ Из тих разлога, у овом раду неће бити детаљно писано о уметничкој изведби и идејној залеђини Карађорђевог споменика, већ ће пажња бити усмерена на процес девастације споменика током Великог рата и одјеке овог чина у мађарској штампи с обзиром на то да је споменик садејствовао у националном *пантхеону* – међу бистама осталих великана нације у оквиру Калемегданског парка – као отелотворење војничких врлина са којима се српски народ идентификовао.

Национална и политичка еманципација мађарског народа, која се може пратити кроз читав 19. век, обележен бурним историјским догађајима, кулминирала је специфичним визуелним уобличавањем и богатом споменичком продукцијом тек у последњим деценијама постојања Краљевине Угарске у оквирима двојне монархије. Интеграција становника Угарске у кохерентну заједницу с мађарском свешћу која дели исту културу, сећања и визију будућности, истовремено лојална Круни Св. Стефана, била је најважнији задатак мађарске владајуће елите у читавом периоду између 1867. и 1918. године.³⁹ *Монуменџоманија* – подизање огромног броја спомен-обележја у најразличитијим формама, што је био случај у читавој Европи у другој половини 19. века, у Угарској започиње око 1880. године; друга половине ове деценије сматра се *златним добом* мађарске споменичке скулптуре.⁴⁰ Управо тих година Краљевина Угарска доживљава културни и друштвени процват, који је уследио као последица склапања Нагодбе 1867. године и високог степена самосталности у оквиру Аустро-угарске. Национални сан о слободи и интеграцији водио је Мађаре кроз читав 19. век, а свој врху-

нац је досегао у Револуцији и Рату за независност (1848–1849), који ће, иако неуспели, остати трајни топос у мађарској националној идеологији. Основни циљ мађарских предводника у догађајима 1848–1849. године у Угарској било је ослобађање од власти Хабзбуршког двора и стварање самосталне мађарске државе. Међутим, с обзиром на неуспех у остварењу тих циљева, Мађари су били приморани да остану у државној и политичкој унији са династијом Хабзбург све до 1918. године. Таква констелација није допуштала Мађарима да путем јавне комеморације величају мађарске револуционаре и војсковође из периода 1848–1849, превасходно због цара и краља Фрање Јосифа који је угушио револуцију и наредио одмазду над тринаесторицом генерала који ће остати упамћени као *арадски мученици*.⁴¹ Потпуни неуспех револуционарних и ратних акција Мађари су успели да преокрену у сопствену националну корист и да га преобрате у средство за постизање политичких уступака, што ће првенствено бити случај у дуалистичком периоду.⁴²

Визије о српској, односно мађарској нацији које су се конституисале од краја 18. и кроз читав *гуџи* 19. век, преклапале су се у извесној мери.⁴³ Топос *жрџиве* и *мученишџива* играо је важну улогу у националистичком поимању и једних и других, организован превасходно око кључних догађаја из националне историје, према устаљеној парадигми. Упркос неуспеху Мађарске револуције и Рата за независност, ови догађаји прерасли су у језгро мађарске националне мисли,⁴⁴ док је међу Србима највећи углед имао косовски мит и погубљење кнеза Лазара, чак и у контексту подизања Карађорђевог споменика⁴⁵ – Карађорђе је виђен као осветник Косова и настављач борбе за идеју за коју су крв положили косовски јунаци. Страдање мађарских генерала у завршници револуције и креирање митске ауре око њихових личности у вербалној и визуелној култури може се упоредити са угледом који су међу Србима стекли погубљени владари – од средњовековног протопримера оличеног у *цару Лазару* преко нововековних владара – Карађорђа и кнеза Михаила Обреновића, који су обојица скончали *мученичком* смрћу, која ће постати важан елемент у конститу-

исању култа ових двеју личности. Понос и мађарског и српског народа био је заснован на борби за национално ослобођење, самим тим и на страдању за виши циљ и вери у светлу будућност нације која их тек чека; оба споменика о којима је реч у овом раду, уосталом, подигнута су како би припаднике национала увек изнова подсећали на јуначке подвиге својих претходника и *недовршених дела за националну ствар* која је требало довршити.

Погубљење генерала у Араду у мађарској националној свести фигурирало је као догађај од прворазредног значаја, стога је разумљиво да се у добу стасавања јавне споменичке скулптуре у Угарској јави иницијатива за уобличавање споменика на 6. октобар 1849. године. Један од знакова привременог помирења између цара и Мађара била је и могућност да се покрене ова иницијатива, до које долази крајем седамдесетих година 19. века. Скулптор Адолф Хусар [Huszár Adolf], у том тренутку ново лице на угарској уметничкој сцени, освојио је конкурс за подизање споменика арадским мученицима у Араду 1878. године, међутим, није стигао да заврши овај посао, већ га је наследио његов ученик Ђерђ Зала [Zala György], који је извео најзначајније скулпторске подухвате у Угарској, попут Миленијумског споменика на Тргу хероја у Будимпешти. Углавном, Зала је знатно изменио концепцију Споменика обликујући га тако да је у центру постављена алегоријска женска фигура која симболизује слободу, с лоровим венцем и мачем у рукама, на највишем постаменту; средишњи ниво је образован у четири фигуралне групе, од којих свака персонификује одређене апстрактне категорије које кореспондирају са одликама арадских мученика: *Слободу која се буди, Вештину борбе, Вештину жртвовања и Умирућеј рајника*. Ове четири, готово независне, алегоријске композиције *уздизале су њлеменишо, крваво и бескомпромисно жртвовање тринаесторице хероја за идеју њихове домовине*; на најнижем нивоу спомен-обележја, у кружним медаљонима изведеним у бронзи, били су приказани портрети тринаесторице генерала.⁴⁶ Споменик је инаугурисан 6. октобра 1890. године, а уклоњен је након распада Аустроугарске монархи-

је 1919. године, јер су га локалне румунске власти виделе као симбол мађарске опресије над Румунима. Доживео је сличну судбину као и споменик у Сомбору посвећен генералу Швајдлу – страдалом у Араду. Међутим, за разлику од сомборског споменика, арадски није био уништен,⁴⁷ те је 2004. године враћен у јавни простор града Арада.

Преломни тренутак у угарској споменичкој продукцији биле су Миленијумске свечаности, којима је 1896. године обележавана хиљадугодишњица досељавања Мађара на простор Панонске низије.⁴⁸ Поводом велике националне прославе, ницали су споменици – како у престоници тако и на периферији. Све до миленијумске године готово да није било модерних, јавних споменика у покрајинским градовима Угарске, али две деценије између 1896. и Првог светског рата, биле су доба бујања меморијала, о чему сведочи и ситуација у јужној Угарској.⁴⁹ Период хиперпродукције споменика у Угарској коинцидирало је са сукобима Мађара са царем, али и са интензивним интеграционим процесима који су водили до притиска на немађарске народе и њихову насилну асимилацију.⁵⁰ Због таквих односа моћи у земљи, нови симболи су морали бити компатибилни са званичним мађарским историјским наративом, чак и у случајевима када су изражавали другачији идентитет. Већину нових јавних споменика иницирали су, дизајнирали и финансирали локални актери, и представљали су теме од највећег значаја за домаћу публику,⁵¹ што је случај и са спомеником генералу Швајдлу у Сомбору.

*

На самом почетку 20. века на територији јужне Угарске долази до интензивне споменичке продукције посвећене истакнутим личностима и догађајима из мађарске националне и локалне историје коју је требало представити као део ширег националног тока. Један од најбитнијих елемената сваке организоване, тако и националне заједнице био је култ хероја који су симболизовали славу прошлост, сажимајући највише идеале и врлине одређеног колектива.⁵² Управо из тих разлога једна од најважнијих јавних акција у национално оријентисаним друштвима у 19. веку било је подизање спо-

меника националним херојима, око којих је истовремено креирана митска аура. У читавој Европи у овом периоду споменици постају важно реторичко средство јавног убеђивања,⁵³ за чим ће у првим деценијама 20. века посегнути и национални радници Бачко-бодрошке, али и других јужноугарских жупанија.⁵⁴ Мађарска револуција и њени хероји добили су важно место у комеморативној пракси на периферији Монархије. У Турском Бечеју (данашњи Нови Бечеј), у септембру 1903. свечано је откривен споменик посвећен Мађарској револуцији, обелиск од кречњака, висине осам метара, с натписом *Славној устојени на борбу за слободу 1848/49. Подигнуто 1903.*⁵⁵ Почетком наредне 1904. године, у Мађарском Итебеју (данашњи Нови Итебеј) откривен је споменик вођи Мађарске револуције Лајошу Кошуту. Наредне године је у још једном банатском месту, у Жомбољу, такође подигнут споменик Кошуту. Већинско жомбољско становништво били су Немци, али, како је писано у ондашњој штампи, у којима куца верно мађарско срце.⁵⁶ Споменик Јожефу Швајдлу је у Сомбору откривен у мају 1905, а у априлу 1906. у Великом Бечкереку (данашњи Зрењанин) светлост дана је угледао раскошни фигурални споменик посвећен још једном арадском мученику, пореклом из Баната, Ернеу Кишу.⁵⁷ Године 1907. је у Турском Бечеју покренута иницијатива за успостављање још једног споменика посвећеног једном од тринаесторице арадских мученика, овога пута Карољу Ланинген-Вестербургу, а до његове реализације долази 1911. године.⁵⁸ *Монуменџо-манија* на територији јужне Угарске се наставила све до краја постојања двојне монархије, а нарочито ће бити актуализован мађарски револуционар с почетка 18. века – Ференц Ракоци. У националном заносу инспирисаном повратком Ракоцијевих земних остатака у Угарску 1906. године, долази до низа националних акција посвећених овом хероју; у Оршави је 1907. откривен споменик њему посвећен,⁵⁹ а у Сомбору 1912. године.⁶⁰

Увидом у споменичку продукцију у јужној Угарској у првим деценијама 20. века постаје недвосмислено јасно да је највећа пажња била посвећена борцима за националну слободу Мађара који

су потицали из различитих историјских периода. Подизање споменика на периферији Монархије представљало је врхунац сазревања националне мисли којем су претходиле многоструке националне акције различитог ефективног потенцијала од јавне скулптуре. Друштвено-политичку атмосферу у првим деценијама 20. века у Угарској обележило је спровођење снажне асимилационе политике према немађарским народностима. С тим циљем су оснивана бројна културна друштва и удружења чија је основна делатност била ширење мађарске културе свим средствима, а иницијатива је долазила са самог врха државе.⁶¹ У јужној Угарској је највећи значај имало *Јужноугарско културно друштво*, основано у Сегедину 1903. године, које је било задужено да спроводи мађаризацију на територији осам јужноугарских жупанија: Торонталске, Крашо-Северинске, Арадске, Бекешке, Бач-бодрошке, Чонградске и Чанадске. Председник и главни идеолог друштва био је Јене Ронаи [Rónai Jenő],⁶² бивши торонталски велики жупан.⁶³ Стабилност мађарске владе и њених регионалних чинилаца, слабост и унутрашње контроверзе немађарских националних елита, Католичке цркве и социјалдемократског покрета, као и повољни међународни услови утицали су на повољне околности за спровођење мађарских националних циљева – у најмању руку – на симболичком нивоу.⁶⁴

Креирање култа хероја мученика у Сомбору у предвечерје распада Аустроугарске монархије

У граду Сомбору, жупанијском седишту, једна од најзначајнијих институција културе било је Историјско друштво Бач-бодрошке жупаније, утемељено 1883. године. Основна делатност друштва била је организовани истраживачки рад, а поред *Годишњака Историјског друштва*, који је излазио квартално пуне тридесет три године, иза Историјског друштва је остало мноштво изузетно важне историјске грађе за проучавање прошлости Бачко-бодрошке жупаније и њеног центра. Међутим,

како наводи Каталин Каић, која је своје докторско истраживање посветила овом друштву, за разлику од осталих, отворено агитаторских друштава, осниваних у замаху асимилационе политике, Историјско друштво Бач-бодрошке жупаније је фигурирало мимо званичне, глорификаторске националне политике, а већина сарадника Друштва је приликом обраде и прикупљања материјала поштовала историјске чињенице.⁶⁵ Ипак, Друштво је имало своју улогу у оснаживању мађарске националне идеје, која се може разумети у складу са ондашњим духом времена. Управо под његовим окриљем започиње конституисање мита о хероју мученику Јожефу Швајдлу, који ће врхунац доживети у Матрајевом споменику. Откривањем споменика је кулминирала сложена митологизација личности из националне историје, спровођена у неколико етапа, што је био устаљени механизам у *производњи* хероја у европским деветнаестовековним друштвима.⁶⁶

У другој књизи седамнаестог годишта *Годишњака Историјског друштва*, која је штампана 1901. године, изашао је текст *Јожеф Швајдл, генерал 1848-49, арадски мученик, реликвије*, који је приредио Лајош Редигер [Roediger Lajos], чувар музеја Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније.⁶⁷ У тексту је описано да је Ференц Цирфус [Czifusz Ferenc], један од оснивача Друштва и вишегодишњи председник који је те године преминуо, упутио молбе породицама *вајрених њаириоџа и великих људи* да приложе меморабиле које би постале део *функционалног њамћења*⁶⁸ одређеног појединца. На овај захтев је одговорио Шандор Балог [Balogh Sándor], зет пострадалог генерала Јожефа Швајдла, пославши музеју Друштва следеће *цењене* реликвије: 1. молитвеник генерала на немачком језику, у кожном повезу, који је био код њега у рано јутро 6. октобра 1849. године, у тренутку смрти;⁶⁹ 2. картушу, односно генералову хусарску футролу за патроне, коју је сачувала *мученикова удовица и њредала својој деци*;⁷⁰ 3. декрет којим ратни министар Артур Гергеи [Artúr Görgei] поставља генерала Швајдла за команданта Града Пеште и даје му отворену команду; на списку су се нашле и друге меморабиле од мањег значаја. На крају текста ау-

тор изражава наду да ће се остварити план да плочом буде обележен објект на чијем се месту налазила кућа генерала Швајдла.⁷¹

Прекретница у идеологизацији херојства била је појава култа националне жртве у 19. веку. Плански негован пијетет страдања за нацију незадрживо је потискивао хришћанско мучеништво за веру. Мртви који су своју крв предавали колективном животу нације давали су виши смисао националној идеји и жртвовању за њу.⁷² Идеја производње хероја мученика у националној идеологији почива на хришћанском тумачењу хероизма смрти, те овако схваћен херој постаје отелотворење моралног принципа који је подразумевао жртвовање не само за верске већ и за политичке вредности.⁷³

Мит о Јозефу Швајдлу имао је християнизоване архетипске корене засноване на месијанској идеји, па тако предмети који су били са њим у смртном часу, као и они који сведоче о његовом војном залагању за мађарску нацију, фигурирају као материјално сведочанство о присуству херојске величине у заједници која га прославља. Истовремено, они су и опипљиви доказ жртве коју је он положио за *сјасење* мађарске нације. Есхатолошка визија у националној идеологији подразумевала је страдање појединца зарад избављења заједнице, односно вечног живота нације, па је тако херојско мучеништво изједначавано с Христовим жртвовањем за спасење човечанства.⁷⁴ Мартир, односно мученик је жртва политичког насиља којем физички подлеже док симболички тријумфује, он узмиче насиљу противника тако што је *умирање од* прекодирано у *умирање за*,⁷⁵ ово тумачење се налази у сржи мита о арадским жртвама. Реч *Martyrion* је првобитно означавала извештај очевица о жртвеној смрти једног човека. *Мартиријум*, односно мучеништво се дакле не конституише у самој насилној смрти, већ у *извештају о смрти* који одузима насилнику моћ да дефинише догађај и препушта је *сведоку* који у тренутку крајње подређености и нестанка у физичкој смрти даје ново значење чином сведочења, те се и сама смрт преображава у сведочанство које превазилази границе те смрти.⁷⁶

Меморабиле су биле у функцији оприсутњавања хероја мученика, отелотворење сећања на његово велико дело, као и материјални доказ његовог страдања. Потреба Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније и њених челника за прикупљањем реликвија хероја и излајањем локалној заједници темељила се на потреби да се истакне посебност локалне заједнице која је успела да изнедри оваквог хероја, партиципирајући истовремено у слојевитом процесу мађарског националног памћења. Херојска величина појединца који је из ње проистекао постајала је огледало заједнице – он у чистом облику оличава наводно *сйварне* квалитете дате скупине, које је модерна сложеност замагљила и укаљала. Евоцирање хероја Мађарске револуције 1848–1849. године је актуелним припадницима нације који су се дивили својим претходницима у борби за националну слободу служило као инспирација за нове националне подвиге, указивало правац, а уједно је и мобилисало народ да се уједине за достизање заједничког циља.⁷⁷ У контексту Јозефа Швајдла битно је истаћи да он етнички није био Мађар већ Немац, чак је и његов молитвеник, као прворазредна реликвија његовог страдања, био на немачком, а не мађарском језику; међутим, мађарска заједница у Сомбору је у њему видела сопствени узор на основу његових идеолошких афинитета, а не генеалошког порекла.⁷⁸ Његово немачко порекло је занемарено у корист херојског доба мађарске борбе за слободу 1848–1849, које је он симболизовао. Сакупљањем, а потом и излагањем, предмета изнова се креира сведочанство Швајдловог мучеништва, што представља чин којим се траума преображава у тријумф, а политичка подређеност у националну супериорност.⁷⁹

Следећа етапа у креирању мита о Јозефу Швајдлу као националном хероју било је обележавање места где се налазила кућа у којој је рођен генерал, што је било још једно сведочанство о присуству, али и пореклу, великана које је делио с локалном заједницом. Спомен-плоча у виду камене табле исписане златним словима постављена је на објект Школе за забавиље (данашња ОШ „Братство-јединство“), која је била подигнута на месту где се

Сл. 5. Ошкривање спомен-плоче на месту где налазила кућа Јозефа Швајдла (извор: Историјски архив Сомбор, инв. бр. 1556)

налазила Швајдлова родна кућа, а откривена је 6. октобра 1902. године, када је обележаван Дан арадских мученика. Идеја о подизању споменика, као и о постављању спомен-плоче, јавно је представљена 15. марта исте године када је Карољ Вертеши [Vértesi Károly], председник Одбора за организацију прославе 15. марта, одржао уводну реч на прослави важног националног датума у свечаној сали Градске куће у Сомбору. Он је окупљене поздравео следећим речима: *Живело сећање на наше њрослављене хероје, нека живи сећање на сйрада-лој њенерала мученика Јозефа Швајдла, њрослављеној у родољубљу!* Вертеши је био правник, писац и национални радник, који је најзаслужнији за постављање мнемоничких артефаката у сомборском градском језгру, као и председник Одбора за подизање Швајдловог споменика.⁸⁰ Поред њега, истакнуту улогу је имао и његов имењак Карољ Тришлер [Trischler Károly], који је био секретар Одбора, као и писац генералове биографије.⁸¹ Креирању сваког култа претходило је писање обимне националне хагиографије,⁸² што је очигледно био и један од корака у креирању Швајдловог херојског култа.

Наратив о генераловом мучеништву и страдању на олтару нације испраћен је и натписом на спомен-плочи: *У ОВОЈ КУЋИ ЈЕ РОЂЕН / 18. МАЈА 1796. ГОДИНЕ / ЈОЖЕФ ШВАЈДЛ / ЧАСНА ЖРТВА*

Сл. 6. Споменик Јожефу Швајдлу
(извор: Историјски архив Сомбор)

МАЂАРСКЕ БОРБЕ ЗА СЛОБОДУ НА АРАДСКОЈ ГОЛГОТИ 1848/49. ГОДИНЕ / СЕЋАЊЕ НА ЊЕГА СЕ ЧУВА У СВАКОМ МАЂАРСКОЈ СРЦУ / СОМБОР, 6. ОКТОБРА 1902. ГОДИНЕ.⁸³ Поводом откривања спомен-плоче, била је уприличена велика свечаност којој су присуствовали чланови генералове породице и угледни Сомборци. (сл. 5) Пратећим садржајем прославе додатно је наглашен значај генерала мученика. Овај догађај је био важан ступањ у креирању култа Јожефа Швајдла у Сомбору, чији је врхунац било откривање споменика, а којем је претходило прикупљање средстава за подизање споменика генералу Швајдлу на чему је била ангажована *цела нација*, о чему сведоче многобројне акције предузете тим поводом.⁸⁴

Апотеозе националних хероја: медиј скулптуре и свечаност откривања споменика

Процесу упросторавања сећања на Сомборца који је положио своју крв за слободу отаџбине, како спомен-плочи тако и споменику, посвећена је пажња у публикацији *Друштвени живој Бач-*

ке: хиљаду њоршреџа (Bácska társadalmi élete: ezer arcképpel), издатај 1910. у Будимпешти под уредништвом Гаспара Чора [Csoór Gáspár], што сведочи о значају Швајдловог култа за друштвени живот града и жупаније. Споменик Јожефу Швајдлу у Сомбору је био први самостални споменик неког од тринаесторице арадских мученика подигнут у Угарској, као и први споменик у градском језгру Сомбора који кореспондира с мађарском националном идејом. Простор који је био одређен да прими статуу сомборског великана био је Трг Жупаније, испред жупанијског здања, на самом улазу у Градски парк, који је уређен неколико година раније. Након откривања споменика, на иницијативу Одбора за подизање Швајдловог споменика ова градска целина је преименована у Трг слободе, чиме је заокружена сомборска симболичка топографија, али и створен специфични *крајолик сећања (landscape of memory)* и истакнуте врховне вредности заједнице која креира значење.⁸⁵ (сл. 6)

Споменик Јожефу Швајдлу састојао се од бронзане статуе с приказом генерала у пуној фигури, која је била постављена на камени постамент с натписом – именом представљеног, и осталим

Сл. 7. Бронзана статуа генерала Швајгла са сомборској споменика (извор: *Vasárnapi újság*, 19. 5. 1905)

детаљима који указују на поручиоце споменика и датум откривања. (сл. 7) Швајдл је био верно приказан, што су потврдили његови потомци на свечаности откривања.⁸⁶ Генерал је одевен у хусарску униформу, типичан мађарски костим, представљен у ставу контрапоста, прекрштених руку, сабље за пасом, погледа упереног у даљину; израз лица генерала Швајдла је одлучан и непоколебљив, чему доприносе бркови као симбол маскулинитета, али и као мађарска национална карактеристика.⁸⁷ Бркови међу Мађарима нису били искључиво део мушке моде, већ су били препознати као идентификациони симбол мађарске нације, о чему нарочито сведочи рад мађарског етнографа, археолога и натуралисте Ота Хермана [Hermann Ottó], *Мађарски бркови*.⁸⁸ У мађарској култури одевања, а још више у визуелној, идентификационој култури, ношиву је придавана нарочита пажња.⁸⁹ Хусарски костим у који је одевен генерал Швајдл био је симбол мађарске борбе за слободу, који је стајао насупрот германском грађанском костиму, а такође су и мађарски бркови у одређеном периоду 18. века били забрањени као маркер који се супротстављао германској култури. Описани детаљи указују на то

да је од великог значаја било да генералова статуа добије мађарски карактер, док се са друге стране ослањала на нововековну споменичку традицију. Разумевање скулптуре у националним друштвима ослањало се на традицију ренесансне реинтерпретације фигуралног споменика успостављеног у доба антике.⁹⁰ У сржи концепта статуе скривало се морално-дидактичко значење; она је као визуелни белег требало да отелотвори сећање на узорне људе заједнице и велике догађаје и тако делује на појединца.⁹¹ Бронзана фигура генерала Швајдла није поседовала нарочите уметничке одлике, већ су је карактерисали типизираност приказа и основно испуњење захтева за сличношћу између реалног генераловог изгледа и његовог изображења на споменику. Споменик генералу Швајдлу подигнут у Сомбору фигурира као кокреатор у култури сећања и идеолошком значењу града, пре него као нарочито истакнути уметничко-естетски артефакт.

Скулптор Лајош Ђерђ Матраи, који је извео Швајдлову статуу, био је однегован на основама европске уметничке традиције. Матраи је припадао другој генерацији мађарских вајара који су успели технички да савладају занат, што није био случај с њиховим претходницима. Матраи је Швајдлову статуу извео пред сам крај живота уз помоћ свог сина Лајоша Матраија млађег. Умро је 1906. године, годину дана након откривања сомборског споменика. Као и већина његових колега, Матраи се првобитно обрео у Бечу, а потом је занат учио у иностранству; определио се за резбарење дрвета и камена, студирајући у Паризу. Након избијања Француско-пруског рата вратио се у Беч, где је учио технику штуко декорације. Једно време је радио на изградњи двораца баварског краља Лудвига Другог, што је привукло пажњу двојице мађарских културних радника Густава Келетија [Kelety Gusztáv] и Агостона Трефорта [Trefort Ágoston], на чији позив се враћа у домовину 1880. године. Исте године је основана Угарска краљевска школа примењених уметности, чији је директор био Келети, а у којој је Матраи предавао резбарство све до своје смрти.⁹² Осим као предавач, Матраи је често био ангажован за израду споменика у јавном простору

Сл. 8. Свечаност и откривања споменика генералу Швајдлу
(извор: Историјски архив Сомбор)

у различитим градовима на угарској периферији, међу којима се нашао и Сомбор.

Употреба споменика у јавном простору у сврху устројавања политичке реалности често је надлазила одлике споменика као аутономне уметничке форме. Упркос томе, креирање култа мученика, а затим и његова апотеоза изображењем херојског лика у медију скулптуре који је претендовао на вечност, служили су превладавању телесне пропадљивости генерала, која је изједначена са бесмртношћу мађарске нације.⁹³ Успевши да оствари јединство стварног и идеалног, што су биле главне одлике скулпторског израза у портретним споменицима 19. века, Матраи је бронзану фигуру генерала формирао као симболички знак, уметнут у простор и историју, партиципијент у култури сећања, који ангажовано делује на отвореном простору у интеракцији са сопственим реципијентима.⁹⁴ Подизањем споменика арадском мученику обновљена је основна функција концепта мучеништва, а то је умирање за колектив да би у њему вечно живео; а мнемонички артефакт, као такав, требало је да испуни своју дидактичку мисију – да подучи да се не треба бојати смрти на бојном пољу.⁹⁵

Исту функцију требало је да оствари и Карађорђевог споменик на Калемегдану у процепу сложене симболистичке форме и недвосмислене идеје. Скица, а потом и реализовани споменик, састојали су се од скулптуралне групе, замишљене као алегоријски приказ, која се састојала од неколико фигура у виду *Иворке* која прилази Карађорђу, устоличеном на врху комада стене, а чинили су је војници одевени у униформу из доба устаника, женска прилика која пружа дете војду и гуслар са гулама у торби. Фигури Карађорђа, са ослоњеном сабљом и пушком с једне стране, са друге стране је прилазила Вила са заставом и венцем у руци, намеравајући да их преда националном хероју. Након бројних несугласица, критика и опструирања, Вучетићу је ипак било омогућено да реализује свој први јавни споменик, који је ипак морао мало да сачека на свечаност откривања.⁹⁶ Друштвена клима у којој је подигнут Карађорђевог споменик, као и вредности учитане у његову фигуру, кореспондирале су с милитантношћу, војничким доказивањем и вером у ослобођење, што је компресовано у крилатици исписаној на постаменту споменика: *СТАЛНИ КАДАР СВОМЕ ВОЈДУ*. У истој таквој атмосфери овај споменик ће и страдати.

Сл. 9. Високе званице на свечаности откривања споменика у Сомбору, међу којима се уочавају Ђула Јушт, Ференц Кошут и Шандор Балот, генералов зет (извор: *Vasárnapi újság*, 19. 5. 1905)

Институције и веће друштвене групе, попут нације и државе, не поседују сећање, оне га праве за себе помоћу знакова за сећање, као што су обреди, церемоније и материјални артефакти.⁹⁷ Тако је завршна фаза у уобличавању култа хероја мученика у Сомбору била свечаност откривања споменика, након чега је он постао активни сакреатор у симболичкој значењској сфери града. Свечаности поводом откривања споменика су биле завршни, али подједнако важан, елемент у процесу креирања култа хероја у 19. веку, често уобличаван као својеврсни ефемерни спектакл.⁹⁸ На такав начин је била уприличена и свечаност поводом откривања споменика Јожефу Швајдлу у Сомбору, на дан генераловог рођења 18. маја. По устаљеном обичају, гости су дан раније почели да пристижу у град, па су се тако већ 17. маја по подне у граду обрели чланови породице страдалог генерала, али и високи политички званичници из престонице – Ђула Јушт [Justh Gyula], председник Представничког дома Угарског парламента, и деветнаест народних посланика, међу којима се нашао и Ференц Кошут [Kossuth Ferenc], син Лајоша Кошута, једног од најистакнутијих револуционара 1848–1849, и вођа Независне странке, која се почет-

ком 20. века борила против дуализма.⁹⁹ Различити медији били су у функцији величања националног хероја мученика, те је тим поводом за одабране званице, уочи откривања Швајдловог споменика, била приређена драма под називом *Љубав оцацбине*, у којој су се појавила тринаесторица арадских мученика, пратила ју је мелодрама *Живео Мађар*, а свему је претходила бакљада.¹⁰⁰

Главна свечаност у форми ефемерног спектакла уприличена је 18. маја, а започела је у раним јутарњим сатима испаливањем тринаест хитаца. Са обе стране споменика били су постављени балдахини намењени најзначајнијим званицама – један члановима Швајдлове породице, други делегацији угарског парламента. (сл. 8) Свечаност је започела извођењем химне, а затим је уследио надахнути, патриотски говор председника Одбора Кароља Вертешија, који се присутној маси обратио са подијума постављеног испред статуе.¹⁰¹ На крају, председник Одбора Вертеши је представио споменик граду Сомбору, препустивши га градоначелнику Имреу Хаукеу. Још један неизоставан ритуал у свечаностима откривања споменика био је полагање венаца. Први је приступио Ђула Јушт, пред-

седник Представничког дома, а следио га је Ференц Кошут, уз речи *он је умро за своју ошацибину, а ми желимо да ошацибина живи*. (сл. 9) По устаљеном обичају, и ова свечаност се завршила на свечаној гозби, којој су присуствовале високе званице, настављајући у истом тону величања хероја Швајдла и мађарске нације.

Светковине попут ове сагледавају се као метафоре у којима су кондензоване политичке поруке. У њима је могуће прочитати друштвено-политичку стварност, основне принципе и постулате идеологије. Истовремено, свечаности су и једно од најмоћнијих средстава обликовања јавног мњења, па су тако не само пратилац политичког живота већ и активно средство политичке акције.¹⁰² О церемонији откривања споменика су извештавали бројни листови, како локални и регионални тако и престонички. Лист *Бачка* (мађ. *Vácska*) готово читав број посветио је сећању на генерала Швајдла, његовом споменику и свечаности откривања.¹⁰³ У будимпештанским *Недељним новинама* [*Vasárnap i újság*] прилично простора је такође дато овом догађају што сведочи да је култура сећања подједнако била подржана и визуелним, као и вербалним аспектом. Један цитат из овог текста сублимира атмосферу која је 18. маја 1905. владала у Сомбору: *Као што се охрабрујућа гуја њојавила на Истоку када су њојубљени арадски мученици, њако је и ошкривање сшашуе једној од мученика шребало да буде њрекрејница у живоју мађарске ошацибине*.¹⁰⁴

Симболички капитал који је потицао од генерала Швајдла актуелна мађарска власт у Бачко-бодрошкој жупанији ставила је у сврху постизања савремених циљева и усмерила против свог јавног непријатеља, који се с једне стране огледао у хабзбуршком владару – истом оном који је *крив* за Швајдлово погубљење, а са друге стране у немађарским народима, који је требало да постану верни грађани Угарске с мађарским националним предзнаком. У време када је откриван овај сомборски споменик, у Европи је увелико звецкало оружје и Велики рат се назирао, те је статуа једног генерала требало да подсети на суштину нације и њеног колективног живота, који тек у рату задобијају *њош-*

њуну смисао, попут свесног умирања зарад имагинарне заједнице каква је нација.¹⁰⁵

Ако је свечаност откривања Швајдловог споменика у Сомбору антиципирала предстојеће крвопролиће у Великом рату, инаугурација Карађорђевог споменика неодвојива је од ратног контекста балканских ратова, који су за Краљевину Србију представљали период највећег националног заноса будући да се Косово нашло поново у оквиру српских граница након готово пет векова. Свечаност у оквиру које је инаугурисан Карађорђевог споменик на Калемегдану била је уприличена у част повратка српске војске са бојишта, 13. августа 1913. године. Откривен је уз највише војне и државничке почасте, у присуству краља Петра Првог, престолонаследника Александра, чланова краљевске породице и владе, највиших званица, као и војних трупа тек пристиглих са ратишта, који су дефилеом кроз Београд тријумфално дојахали до Калемегдана.¹⁰⁶ Симболички капитал Карађорђевог споменика није се завршавао у комеморацији и апотеози личности почившег војда; с обзиром на то да је споменик своју јавну функцију започео на самом крају балканских ратова, на изванредан начин он је требало да прослави и све пострадале у последњем рату, дајући смисао жртви коју су положили за читав српски колектив. О овом догађају је без нарочитих политичких интерпретација писала и мађарска штампа,¹⁰⁷ што неће бити случај само годину дана касније.

Иако примарна форма Карађорђевог споменика није одавала војнички карактер, свим околним аспектима је требало прославити Карађорђево војничке врлине и принцип херојског страдања зарад живота српске нације. Вучетићев споменик је био позициониран на крају стазе којом се из правца Кнез Михаилове улице улазило на Горњи Калемегдан. Стаза се завршавала на ивици рова испред капије која је носила Карађорђево име, будући да су српски устаници кроз њу ушли у Тврђаву, освојивши је током устанка. Међутим, мост који је премошћавао ров био је у време подизања споменика срушен, тако да из тог правца није било могуће ући у Тврђаву.¹⁰⁸ Ова позиција поклапа се с простором на којем ће у међуратном периоду би-

ти подигнут Споменик захвалности Француској, што значи да је артефакт био позициониран дубоко унутар Тврђаве и да поглед на њега није био могућ са београдских река.

**Споменици на удару идеологија:
уклањање споменика Карађорђу
Петровићу са Калемегдана и Јожефу
Швајдлу из градског језгра Сомбора**

Када је Аустроугарска објавила рат Краљевини Србији 28. јула 1914, ратне операције започеле су већ сутрадан бомбардовањем Београда, које је трајало током касног лета и ране јесени 1914. године, а Београдска тврђава је била једна од главних мета. Током септембра 1914, доминација српских и аустроугарских трупа се смењивала на територији Београда и Земуна, што је утицало на деловање мађарске пропаганде.¹⁰⁹ Крајем септембра, мађарска штампа објављује дописе из суседног Земуна о разарању Београда, где нарочито истиче девастацију Калемегдана и уништење *йрејшеће* споменика. *Наши монитори су Калемегдан засули њалбом йре неколико недеља. Све касарне су йрејворене у рушевине, чак и Карађорђева сјајна, йосјављена на Калемегдану и видљива из Земуна, йодигнућа йосле йобедоносној раја йројив Бујара, а Карађорђева исјружена рука која је йрејшеће уйирала ка Ујарској, разбијена је у йарамјарчаг.*¹¹⁰ Готово на истоветан наратив наилази се и у другом листу: [...] *Калемегдан је йојуно уништен. [...] Нашим йаранјирањем унишћена је и чувена сјајна Карађорђа коју су йодигли Срби йосле раја са Бујарима, која йриказује мач йрвој срјској кнеза ујерен ка Ујарској. Данас нема ни Карађорђевој мача ни Карађорђа.*¹¹¹

Увидом у цитиране новинске написе, јављају се одређена непоклапања с реалним стањем ствари, нарочито када је реч о опису Карађорђевој фигури и позицији на којој се налазио споменик. С обзиром на то да је споменик био позициониран у близини данашњег Споменика захвалности Француској, јако су мале шансе да је био видљив из Земуна. Такође, једна од главних замерки творцу овог

дела Пашку Вучетићу јесте Карађорђева фигура у стању *замишљености*, приказана без ратоборних карактеристика које су поистовећиване са српским вождом; такође, увидом у архивске фотографије лако се може утврдити да Карађорђева сабља није исукана, самим тим ни уперена ка Угарској, већ се вожд ослањао својом левом руком на њу, док је десну држао на кубури. Ратна пропаганда је служила креирању специфичне атмосфере и одржавању морала у војсци и народу, те се није нужно морала ослањати на истину. Поред ових описа, на основу фотографије публиковане у мађарском листу *Az Érdemes Ujság*, крајем новембра 1915,¹¹² и архивске фотографије из ИАБ-а, која се такође датује у 1915, закључује се да је до аустроугарске окупације Београда Карађорђев споменик нетакнут стајао на Калемегдану. У августу 1916, споменик српском војду поново се нашао на страницама листа *Az Érdemes Ujság*. Штампане су две фотографије, једна на којој је видљив споменик у изворном стању и друга на којој се уочава десетак људи и брисани простор са остацима споменика. (сл. 4) Испод фотографија је записано: *1. Овако је сјајала Карађорђева сјајна у йарку Калемегдан у Београду. 2. Данас је локација сјајне Карађорђа следећа: руски заробљеници огнели су йоносно срјско сећање.*¹¹³ На основу овог написа јасно је да од великог значаја било интервенирати у домену колективног памћења српске нације, што изнова потврђује институт *damnatio memoriae* као неодвојив од људског деловања током ратних операција. Број мађарског листа *Az Érdemes Ujság* у којем су објављене описане фотографије изашао је истог датума када је уприличена свечаност откривања Карађорђевог споменика само три године раније. Непознаница је да ли је реч о иронији судбине или о промишљеном потезу Мађара да још једном симболички тријумфују.

Изненадни и потпуни слом Аустроугарске монархије у јесен 1918. године омогућио је пропагаторима југословенског уједињења шансу да распламсају сопствене визије националне интеграције и тиме осујете тежњу мађарских националних протагониста да остваре идеју о мађарској политичкој нацији, која гаји хомогено историјско памћење и

Сл. 10. Споменик српским, руским и румунским рајњницима на Великом православној гробљу у Сомбору, фотографија из шездесетих година 20. века (извор: <https://www.ravnoplov.rs/trisrusena-sptomenika/> [12. 5. 2022])

унисоне визије о заједничкој будућности.¹¹⁴ Хиперпродукција споменика неретко наступа као последица државних ентитета ниског степена објективне моћи коју је потребно надоместити симболичком моћи пласираном кроз културне артефакте. То је био случај са Аустроугарском монархијом, али и с Краљевином Југославијом, њеном наследницом на територији јужне Угарске. Сви поменути меморијали посвећени мађарској нацији, подигнути у прве две деценије 20. века, доласком новог режима који је у рату победио претходни, били су уклоњени. Исту судбину ће доживети и споменици подигнути у име југословенске идеологије у међуратном периоду,¹¹⁵ а међу њима се нашао и споменик Карађорђевог праунуку – краљу Александру Карађорђевићу откривен у Сомбору 1940. године.

Споменик Јозефу Швајдлу испред Бачко-бодрошке жупаније у Сомбору уклоњен је 1920. године, а трајно уништен вероватно након 1925, ако се узму у обзир иницијативе из те године за уступањем споменика граду Баји, о којима сазнајемо из Архива Југославије.¹¹⁶ Деценију након уклањања Швајдловог споменика, некадашњи камени постамент, с пратећим каменим оквиром, пренет је на Велико православно гробље и постављен као спомен-обележје над заједничком костурницом петсто четрдесет четири српска¹¹⁷, руска и румунска војника, који су преминули у аустроугарском заробљеништву или током лечења у сомборским болницама за време Великог рата.¹¹⁸ Уместо имена Јозефа Швајдла, на прочељу постамента уклесан је ћирилични натпис *Херојима*, а испод је написано: *Заједничка гробница / 544 рајњника из Светској рата / 1914-18. г. / Слава им!* (сл. 10) С обзиром на то да производња колективног сећања долази са врха, као последица употребе моћи, и само брисање мора се разумети као последица моћи. Интервенција у домену званичног памћења одређене групе јесте *de facto* политичка операција, зато што одузимање ауторитета значи и брисање значаја те групе који је ујисан у оквиру њених претходних активности.¹¹⁹

Damnatio memoriae, односно затирање сећања, одувек је био политички мотивисан чин који се манифестовао на неколико начина, а поред физичког уништења, што се десило са Швајдловом бронзаном статуом, подразумевао је и поновно посвећивање артефаката,¹²⁰ што је био случај с постаментом Швајдловог споменика. То се најчешће дешавало с портретним статуама у Римском царству, којима је мењана глава или су подвргаване иконографској ревизији, при чему су црте лица, облик главе и фризура прилагођаване новом владару. У тим редизајнима фокус није био на уштеди материјала и времена у изради новог симболичког артефакта, већ је, у овом случају, део споменика пораженог режима третиран као плен чије је физичко преправљање имало симболичку вредност. Сукоб јужноугарских Срба и Мађара у Револуцији 1848–1849. године, који је благо тињао и током друге половине века, нарочито се

заострио током Великог рата. Вишедеценијски затегнути односи, с повременим крвавим епилогом, пресудно су утицали на систематско брисање мађарских државних симбола са војвођанског простора након 1918. О томе сликовито сведочи и ругалица која се певала међу српским и буњевачким становништвом у Сомбору, а која се директно дотиче питања културе (не)сећања у датој средини: *Пишају се сад Сомборци / да је нестио шај Ракоци? / Отишо је о свом шрошку / да њошражи Швајдл Јошку.*¹²¹

Једна од главних пракси спровођених на територијама које су након 1918. године постале део Краљевине СХС, а пре тога су биле у саставу Аустроугарске монархије, јесте процес *југославизације*. То је био случај и са Сомбором, у којем је у само предвечерје Другог светског рата, јула 1940. године, откривен споменик југословенском краљу који је након убиства у Марсељу 1934. такође добио ореол хероја мученика.¹²² Монументална коњаничка статуа, краља приказаног у покрету са исуканом сабљом, била је дело угледног хрватског вајара Антуна Аугустинчића, а споменик је постављен у самом центру града, на Тргу Светог Ђорђа, испред Градске куће.¹²³ Споменик је откривен у наглашено милитантној атмосфери, која је била део ширег замаха карактеристичног за *време нешрљивих*. Непуних девет месеци након откривања споменика, априла 1941, нацистичке снаге ће напасти Краљевину Југославију, што ће означити почетак краја те државе. Неколико дана након априлског бомбардовања Београда, трупе мађарске окупационе војске, тзв. *хонведа (honvéd)*¹²⁴ – домобрана, ушле су у Сомбор. Краљев меморијал је током првих дана окупације био прекривен шаторским крилима, да би неколико седмица касније, током мађарске војне управе над градом, бронзана коњаничка статуа тријумфујућег краља била уклоњена. Постамент је остао на тргу још неко време, прекривен мађарском заставом, али је убрзо и он разбијен и уклоњен, доживевши исту судбину *забране сећања (damnatio memoriae)* као и споменик мађарском хероју мученику Јожефу Швајдлу.¹²⁵

Постмортална каријера хероја увек зависи од интереса живих чланова колектива, односно оних који контролишу идеолошко-морално озрачје у оквиру одређене заједнице.¹²⁶ Поменути интереси понекад не иду у корист споменика, чак и када присуство непријатеља изостане. Споменик Карађорђу на Калемегдану никада није обновљен иако су његови потомци били на челу нове државе. Тежња ка снажењу идеологије југословенства у међуратном периоду, у коју се Карађорђе није примарно уклапао, утицала је на то да се меморисање родоначелника династије измести из центра на периферију државе.¹²⁷ Међутим, недавно је у Београду дошло до ревитализације сећања на Карађорђевог споменик са Калемегдана. Крајем 2020. године, фигура Слепог гуслара – јединог преживелог сегмента читаве скултуралне групе – након рестаурације је поново постављена на плато у Београдској тврђави, недалеко од места на којем је некада била део веће целине.

*

Формирањем југословенске државе и успостављањем нових, посттријанонских граница, Сомбор ће постати погранични град, а граница је фигурирала као географско, политичко, културолошко и ментално поље раздвајања и истовремено сусретања контрадикторних културних пракси, политичких режима, а најзад и идентитетских ентитета.¹²⁸ С обзиром на крхкост граница у 20. веку, управо су погранични градови били први на удару када је реч о идеолошким интервенцијама, као што је то био случај са Београдом 1915–1916, али и са Сомбором након 1918. године. Процес конституисања култа хероја мученика Јожефа Швајдла, његова апотеоза и трасирање у вечност пружају јединствен поглед на кључну детерминанту у поимању хероја у оквиру једне заједнице, а то је контекст. Моћ и значај хероја неодвојиви су од заједнице из које је произтекао, као и од јединственог политичког контекста, о чему нарочито сведочи судбина Карађорђевог споменика на Калемегдану. Нестанком одредница које су их дефинисале, аура *негодирљивих* хероја бива озбиљно уздрмана, што се неретко завршава у деструктивном чину. Поновним уласком Мађа-

ра на територије које су некада припадале Краљевини Угарској дошло је до политичке освете (још једном), чије су жртве, као и у претходном режиму, неминовно били споменици. Живот – а тако и смрт – споменика скривао се у њиховој архаичној снази схваћених као *живих орјанизам*. Праксу уништавања мнемоничких артефаката, присутну и у 21. веку, потпуно је оправдано разумети као

покушај прекрајања историјских чињеница интервенцијом у домену памћења човечанства, које увек изнова бива последица (зло)употребе моћи.¹²⁹

Јована Д. Миловановић,
историчар уметности
Филозофски факултет, Београд
jovana.milovanovic892@gmail.com

НАПОМЕНЕ:

- 1] Издвајамо кључне радове и ауторе који су се бавили овом темом: један од пионира нове мисли у теорији сећања био је француски историчар Пјер Нора [Pierre Nora], чија знаменита студија *Les Lieux de Mémoire (Месџа сећања)* није преведена на српски језик. Важан мислилац у области колективног памћења био је француски филозоф и социолог Морис Албвас [Maurice Halbwachs], чије је дело код нас преведено. У другој половини 20. века највећи допринос овој теми дали су немачки теоретичари Јан и Алаида Асман [Jan and Aleida Assmann]. Њихове издвојене студије: Albvaks 2013; Asman J. 2011; Asman A. 2011; Sládeček, Vasiljević i Petrović Trifunović 2015.
- 2] Kuljić 2006; Manojlović Pintar 2014.
- 3] У протеклих неколико деценија тема споменика је нарочито обрађивана: Nipperdey 1968: 529–585; Mittag 1987: 457–489; Koshar 2000; Тимотијевић 2001: 39–56; 2002: 45–78; Борозан 2006.
- 4] Самарџић 2017: 53–54.
- 5] Györe 2009.
- 6] *Az Est*, 25. szeptember 1914: 7; *Hódmezővásárhely: politikai napilap*, 26. szeptember 1914: 2; *Pesti hírlap*, 23. november 1915. Посебну захвалност дугујем колегиници Тамари Куцор, која ми је пружила неизмерну помоћ у преводу извора са мађарског језика.
- 7] *Az Érdekes Újság*, 13. augusztus 1916.
- 8] Hermann 2000: 38.
- 9] Љушић 2003.
- 10] Мереник и др. 2017: 27–31.
- 11] Макуљевић 2006: 96–98.
- 12] Тимотијевић 2001: 39–40.
- 13] Јевтовић 2001.
- 14] Рокаи и др. 2002: 440.
- 15] Кључни концепт мађарског либералног национализма била је мађарска политичка нација (*magyar politikai nemzet*) која је у историографији сумирана као национални концепт, где је, по дефиницији, мађарска нација једина нација у Угарској, и свака особа која живи у тој држави припадник је те нације. Varga 1993: 39.
- 16] Попов 2010: 235–236.
- 17] Поред Швајдла, остали погубљени генерали били су: Ерне Киш [Kiss Ernő, рођен у Темишвару, истакао се у борбама у Банату], Лајош Аулић [Aulich Lajos], Јанош Дамјанић [Dámjanich János], Карољ Кнезић [Knezić Károly], Вилмош Лазар [Lázár Vilmos], Карољ Лајнинген-Вестербург [Leiningen-Westerburg Károly], Јожеф НађШандор [Nagysándor József], Аристид Дежефи [Desseffy Aristid], Ђерђ Ланер [Lahner György], Ерне Пелтенберг [Poelntenverg Ernő], Карољ Вечети [Vécsey Károly] и Игнац Терек [Török Ignác].
- 18] Крчмар 2016: 159.
- 19] Јанчић 2019: 48.
- 20] Степановић 2020: 258.
- 21] Јевтовић 2001: 183–184.
- 22] Јевтовић 2001: 185–186.
- 23] Месарош 2017: 457–479.
- 24] Јерић 2018: 201–202. Поред Мађара и Срба, на територији Бачко-бодрошке жупаније су у мањим заједницама живели и Немци, Словаци, Буњевци, Шокци, Хрвати, Русини...
- 25] Више о овој теми: Крстић 2013: 368–373; Васин 2016; Јерић 2018: 212. Између 1890. и 1910. број Мађара у Сомбору је порастао са 23,36% на 32,94%, што представља највећу уочену разлику, док је у наведеном периоду број Срба незнатно порастао, иако су задржали релативну већину.
- 26] Миловановић 2020.
- 27] Каић 2018.
- 28] Fleckner 2011: 208–209.
- 29] Stewart 2003: 267.
- 30] Fleckner 2011: 210.
- 31] АЈ, фонд МП, Ф. 627, бр. 8606, 28. 5. 1925.
- 32] Рокаи и др. 2002: 305–308.
- 33] Radović 2013: 12–13.
- 34] Поред Швајдловог, у Сомбору је био подигнут и споменик Ференцу II Ракоцију [Rákoczy II Ferenc] 1912. године, постављен је на Позоришни, односно Јокаи трг, испред тзв. Фернбахове куће – објекта у који је данас смештен Градски музеј (Степановић 2020: 258–259). Попут Швајдла, и Ракоци је био мађарски побуњеник који је у првој деценији 18. века предводио устанак против апсолутистичке власти династије Хабзбург у Угарској. Овај војни подухват у историо-

- графији је дефинисан као ослободилачки рат, вођен између 1703. и 1711. године, а започео је као сељачки, народни устанак, на чије чело је стао припадник високог племства.
- 35] АЈ, фонд МП, Ф. 627, бр. 8606, 28. 5. 1925.
- 36] *Истѿо*.
- 37] *Az Érdemes Újság*, 13. augusztus 1916.
- 38] У публикацијама поменутих аутора детаљна пажња је посвећена конкурс, полемици која се повела, коначном откривању споменика, као и тумачењу овог артефакта у специфичном контексту: Јевтовић 2001: 181–191; Борозан 2012: 27–47.
- 39] Varga 2016: 12–13.
- 40] Harnadik 2018: 579.
- 41] Hermann 2000.
- 42] Freifled 2001: 255–285.
- 43] Györe 2009: 291–311.
- 44] Freifled 2000.
- 45] У домаћој вербално-визуелној култури вожд Карађорђе је неретко виђен као осветник Косова, јунак који је започео коначно ослобођење Срба од Турака у освит 19. века, што је требало да доврши његов унук краљ Петар Први Карађорђевић сто година касније. Борозан 2013: 30–32.
- 46] Harnadik 2018: 584.
- 47] Borbás 1999.
- 48] Varga 2016; Миловановић 2017: 185–210.
- 49] Varga 2016: 213.
- 50] Kardum i Gajski 2011: 97–123.
- 51] Varga 2016: 213.
- 52] Макуљевић 2006: 91.
- 53] Борозан 2006.
- 54] Крчмар 2016: 161.
- 55] Иницијатор споменика био је Густав Шољмошија, а пројектовао га је будимпештански инжењер Геза Банлаки, пореклом из Турског Бечеја (Крчмар 2016: 160).
- 56] *Süd-Ungarn. Kossuth-Feier in Zomboly*. GBWb 26, 1. Juli 1905: 2–3; према Крчмар 2016: 160.
- 57] Аутор споменика био је Бела Раднаи, скулптор пореклом из Пожуна, који је израђивао споменике мађарским херојима пера – Шандору Петефију, у свом и песниковом родном Пожуну, као и Николаусу Ленауу у банатском месту Чатад (данашњи Ленаухајм у Румунији), а био је ангажован и на пројектима у Будимпешти – изради скулптура на Парламенту и Будимској тврђави. Крчмар 2016: 162–163.
- 58] Крчмар 2016: 161.
- 59] *Истѿо*.
- 60] *Csoór* 1910: 33–34.
- 61] Бодор 1996: 10.
- 62] Ронаи је и ранијих година био активни учесник у мађарској националној пропаганди, схватајући значај визуелне културе у постизању националних циљева. Више о тој теми: Миловановић 2016: 201–219.
- 63] Крчмар 2016: 161.
- 64] Varga 2016: 17.
- 65] Каић 2017: 455.
- 66] Тимотијевић 2002. Значај хероја у деветнаестовековној мисли констатуише се већ на самом почетку века у окриљу британске историографије. Највећи допринос у том погледу дао је Томас Карлајл [Thomas Carlyle], британски историчар, у свом делу *О херојима, култи хероја и херојском у историји* (1841), у којем говори о значају *великих личности* и њиховој важности у историји. Карлајл 1988.
- 67] За датум оснивања музеја Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније узима се датум оснивања Друштва, међитим, 1887. године за излагачке потребе Друштву су уступљене просторије у приземљу Жупаније, да би касније биле премештене на спрат. Првобитне музеолошке збирке које су прикупљане у оквиру ове институције биле су нумизматичка, археолошка, архивска и библиотекарска. Бодор 1996.
- 68] Према дефиницији Јана и Алаиде Асман, функционално памћење подиже мост између прошлости, садашњости и будућности, поступа селективно, поседује вредности на којима се темеље идентитетски профил и норме поступања, има специфичног носиоца у виду групе, институције или појединца, и може играти важну улогу у легитимацији и делегитимацији власти. Asman 2011: 63.
- 69] С обзиром на тежњу ка верном преношењу историјских података које је гајило Друштво, у тексту се наводи да аутентичност ове *реликвије* може да потврди капетан Ђула Типула [Tirula Gyula], из Чаквара, који наводи да је поред тела пострадао Швајдла молитвеник пронашао војник батаљона чији је ескадрон извршио егзекуцију над четворицом генерала – Швајдлом, Кишом, Дежефијем и Лазарусом. Rodieger 1901: 79–80.
- 70] И за ову *реликвију* аутор текста наводи да су њену аутентичност потврдила деца мученика. Rodieger 1901: 79–80.
- 71] *Истѿо*.
- 72] Куљић 2014: 207.
- 73] Тимотијевић 2002: 46.
- 74] *Истѿо*.
- 75] Asman 2011: 105–107.
- 76] *Нав. дело*: 106.
- 77] Smith 1986: 196.
- 78] *Истѿо*.
- 79] Asman 2011: 105–107.
- 80] Чланови одбора за подизање споменика Јожефу Швајдлу били су: Карољ Вертеши [Vértesi Károly] председник, Шома Рац [Rác Soma], Ерне Жуљевић [Zsulyevits Ernő], потпредседници. Секретар Гере Будаи [Buday Gerő]. Крамп Вилмош [Kramp Vilmos], Прокопи Имре [Prokóru Imre], Тренчењи Карољ [Trencsény Károly], бележници. Лажош Штајнер [Steiner Lajos], благајник. Чланови: др Ерне Балогхи [Balogh Ernő], Иван Барци [Bárczi Iván], Јанош Цедлер [Czedler János], др Вилмош Донословић [Donoszlovits Vilmos], Пал Груда [Gruda Pál], Имре Ханке [Hanke Imre], Калман Хајнц [Heinz Kálmán], Шандор Хенеберг [Hennerberg Sándor], Карољ Хушвет [Husvéth Károly], Санисло Лагинович [Latinovits Szaniszló], Шандор Лукачевич [Lukácsevits Sándor], др Шандор Патаи [Pataj Sándor], Јожеф Петењи [Petényi József], Сава Поповић [Popovits Sebő], Ерне Прибил [Pribil

- Ernö], Фриђеш Салаи [Frigyés Szalay], Мађаш Сонди [Mátyás Szondy], Ото Тантнер [Tantner Ottó], Карољ Вечеи [Vécsey Károly]. Према Csoór 1910: 46.
- 81] *Нав. дело*: 41.
- 82] Тимотијевић 2002: 45.
- 83] Csoór 1910: 41.
- 84] У више наврата су у периоду између 1903. и 1905. године приређивани културни садржаји на којима се прикупљао новац за Швајдлов споменик. Сомборски хор је одржао приредбу у Градском позоришту тим поводом, а такође се за исту намену у више наврата ангажовало Мађарско женско друштво. Csoór 1910: 42.
- 85] Radović 2017: 202.
- 86] *Vasárnapi Újság*, 21. мај 1905: 333–334.
- 87] На самом почетку развоја националне мађарске скулптуре стоји портрет хероја песника Михаља Чоконаија [Csokonai Mihály], из Дебрецина, који је извео Иштван Ференци [Ferenczy István]. Та биста је најавила приказ идеалног мађарског хероја – песник је био представљен овенчан ловоровим венцем, али одевен у мађарско свечано одело – *дисмађар*. Његов мађарски карактер је додатно наглашен приказом бркова. Király 2018: 120.
- 88] https://en.mandadb.hu/cikk/809971/Cult_of_moustache [28. 4. 2022]
- 89] Földi-Dózsa 1979: 75–88.
- 90] Плинијеви описи скулптуре античког Рима (*Historia Naturalis*) оживљени су у знаменитим теоријским Албертијевим трактатима *De Statua*, из 1432. године, и *De re aedificatoria*, из 1452. године. У њима се, као и у списима других ренесансних аутора, налази срж идеје о статуи као визуелном белегу који подстиче сећање на узорне људе заједнице и велике историјске догађаје, која ће остати доминантна кроз читав нововековни период, а нарочити значај ће добити у 19. веку, у доба тзв. *сћајћуоманије*. Борозан 2020: 42.
- 91] Борозан 2020: 42.
- 92] Harmadik 2018: 599–600.
- 93] Kuljić 2014: 54.
- 94] Борозан 2020: 42–43.
- 95] Kuljić 2014: 200–204.
- 96] Борозан 2013.
- 97] Asman 2015: 76–79.
- 98] Борозан 2006: 356.
- 99] Kardum i Gajski 2012: 112. Припадници сомборских странака који су се залагали за независност одали су почаст Ференцу Кошуту. Csoór 1910: 43.
- 100] Csoór 1910: 41.
- 101] Након њега, присутнима се обратио Шома Рац, потпредседник Одбора, током чијег говора је коначно пао вео с рада скулптора Лајоша Ђерђа Матраија. Окупљенима су се обратили Јене Ракоши, пригодним, слављеничким говором, и Карољ Тренчењи, бележник Одбора, који је одрецитовао своју празничну оду. Csoór 1910.
- 102] Đorđević 1997: 8.
- 103] *Bácska: megyei közérdekű politikai közlöny*, 19. мај 1905, http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/backa [7. 5. 2022]
- 104] Schweidel József emléksobrának leleplezése Zomborban (1905), *Vasárnapi újság*, 21. 5. [online], available through http://epa.oszk.hu/00000/00030/02680/pdf/VU_EPA00030_1905_21.pdf [7. 5. 2022]
- 105] Kuljić 2014: 198.
- 106] Борозан 2013: 35.
- 107] *Pesti Napló*, 26. augusztus 1913: 11.
- 108] Нешковић 2021: 75.
- 109] Manojlović Pintar 2017: 230–232.
- 110] *Az Est*, 25. szeptember 1914: 7.
- 111] *Hódmezővásárhely: politikai napilap*, 26. szeptember 1914: 2.
- 112] *Az Érdekes Újság*, 28. novembere 1916.
- 113] *Az Érdekes Újság*, 13. augusztus 1916.
- 114] Varga 2016: 236.
- 115] Рајчевић 2001.
- 116] АЈ, фонд МП, Ф. 627, бр. 8606, 28. 5. 1925.
- 117] Међу њима су се налазили српски рањеници заробљени на Церу, Чевртији, Руднику и другим бојиштима, као и српски војници и добровољци који су у Сомбору умيرали од последица рана задобијених у пробоју Солунског фронта и у борбама вођеним до слома Аустроугарске у јесен 1918. <https://www.ravnoplov.rs/tri-srusena-spomienika/> [11. 5. 2022]
- 118] Степановић 2020: 258.
- 119] Škorić 2017: 25.
- 120] Fleckner 2011: 210.
- 121] <https://www.ravnoplov.rs/tri-srusena-spomienika/> [12. 5. 2022]
- 122] Borozan 2015: 375–402.
- 123] Рајчевић 2001: 139 – 141.
- 124] Мађарска је на челу с Миклошем Хортијем, а у дослуху с Хитлером, напала Југославију априла 1941. желећи да поништи одредбе Тријанонског споразума и врати некадашње територије у своје границе. Рокаи и др: 324.
- 125] <https://www.ravnoplov.rs/spomenik-kralju-aleksandru-u-somboru/> [15. 5. 2022]
- 126] Kuljić 2014: 198.
- 127] Миловановић 2016.
- 128] Manojlović Pintar 2017: 227.
- 129] Fleckner 2011: 208.

ЛИТЕРАТУРА:

- Az Érdekes Újság (1915), *Pesti hírlap*, 23. november.
- Az Érdekes Újság, 13. augusztus 1916.
- Az Érdekes Újság, 28. novembere 1916.
- Albvaks, M.** (2013), *Društveni okviri pamćenja*, Novi Sad: Mediteran Publishing.
- Asman, A.** (2011), *Duga senka prošlosti : Kultura sećanja i politika* povesti, Beograd: XX vek.
- Asman, A.** (2015), *Sećanje, individualno i kolektivno*, u: Kolektivno sećanje i politike pamćenja, ur. Sládeček M., Vasiljević J., Petrović Trifunović T., Beograd: Zavod za udžbenike : Institut za filozofiju i društvenu teoriju 71–86.
- Asman, J.** (2011), *Kultura pamćenja : Pismo, sećanje i politički identitet* u ranim visokim kulturama, Beograd: Prosveta.
- Belgrád alatt (1914), *Az Est*, V. évfolyam, 243. szám, 25. szeptember: 7.
- Belgrád örömnunnepe (1913), *Pesti Napló*, 64. évfolyam, 181–201. szám, 26. augusztus: 11.
- Belgrád pusztulása (1914), *Hódmezővásárhely: politikai napilap*, 44-ik évfolyam, 85. szám, 26. szeptember: 2.
- Бодор, А.** и др. (1996), *Деценије музеолошкој рада*, у: Деценије музеолошке делатности, Сомбор: Градски музеј: 9–23.
- Борозан, И.** (2006), *Рејпрезентативна култура и политичка историја : Споменик кнезу Милошу у Неготину*, Београд: Филозофски факултет у Београду.
- Борозан, И.** (2012), Споменик Карађорђу – симболизам, театрализам и медијско прожимање, *Наслеђе XIII* (Београд): 27–47.
- Borozan, I.** (2015), Monument to King Aleksandar Karađorđević in Ljubljana, *Историјски часопис : орган Историјског института САНУ*, књ. 64 (Београд): 375–402.
- Борозан, И.** (2020), Типологија јавне фигуралне скулптуре у Краљевини Србији (1882–1914), *Наслеђе XX* (Београд): 41–67.
- Васин, Г.** (2016), *Јужноујарски Срби пред политичком асимилације 1878–1914*, у: Срби у Хабзбуршкој монархији : Од Благовештенског сабора до слома Аустроугарске : 1861–1918, књ. 2, ур. Микавица Д. и др., Нови Сад: Прометеј.
- Varga, V.** (2016), *Monumental Nation: Magyar Nationalism and Symbolic Politics in Fin-de-siècle Hungary*, New York: Bergahn Books.
- Varga, J.** (1993), *A Hungarian Quo Vadis: Political Trends and Theories of the Early 1840s*, Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Györe, Z.** (2009), *Mađarski i srpski nacionalni preporod*, Novi Sad: Vojvodanska akademija nauka i umetnosti.
- Dorđević, J.** (1997), *Političke svetkovine i rituali*, Beograd: Dosiје.
- Јанчић С.** (2019), *Споменици Сомбора: на јавном простору 1774–2018*, Сомбор: Градска библиотека Карло Бијељички Сомбор.
- Јевтовић, М.** (2001) Споменик Карађорђу Пашка Вучетића, *Наслеђе III* (Београд): 181–191.
- Јерић, К.** (2018), Историјска демографија града Сомбора од 1890. до 1910, *Српске студије* књ. 9 (Београд): 201–234.
- Кáich, К.** (1984), *A Bács-Bodrog Varmegyei történelmi társulat évkönyveinek repertórium (1885–1918)*, Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és hungarológiai kutatások intézete.
- Кайић, К.** (2018), *Сазревање урбане културе*, у: Историја Сомбора : град кроз векове, зборник, прир. Јерковић В. и Петровић М., Сомбор: Градска библиотека „Карло Бијељички“.
- Kardum, L. i Gajski, V. K.** (2012), Kriza dualizma u Austro-Ugarskoj 1903. godine, *Politička misao*, god. 49, br. 2 (Zagreb): 97–123.
- Карлајл, Т.** (1988), *О херојима, култури хероја и херојском у историји*, Београд: Хитрост.
- Király, E.** (2018), A nemzeti képzelettől a képkötő nemzetig Esmék a magyar művészet bölcsője körül, in: A magyar művészet a 19. században: képzőművészet, ed. Sisa J., Papp J., Király E., Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris Kiadó.
- Koshar, R.** (2000), *From Monuments to Traces : Artifacts of German Memory 1870 – 1990*, London: University of California Press.
- Крстић, В.** (2013), *Срби у Ујарској 1790–1918*, Нови Сад: Матица српска.
- Крчмар, Ф.** (2016), Подизање споменика Ернеу Кишу у Великом Бечкереку : култура сећања и култура заборавља, *Грађа за проучавање споменика културе Војводине XXIX* (Нови Сад): 157–173.
- Kuljić, T.** (2006), *Kultura sećanja*, Beograd: Čigoja.
- Kuljić, T.** (2014), *Tanatopolitika : sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*, Beograd: Čigoja.
- Љушић, Р.** (2003), *Вожд Карађорђе : биографија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Макуљевић, Н.** (2006), *Уметносћ и национална идеја у 19. веку : систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Манојловић Pintar, О.** (2014), *Arheologija sećanja : Spomenici i identiteti u Srbiji 1918–1989*, Beograd: Čigoja.
- Манојловић Pintar, О.** (2017) *Sa periferije ka centru? Zemun i Pr-*

- vi svetski rat*, у: Култура сећања на војвођанском простору, ур. Самарџић М., Нови Сад: Филозофски факултет: 221–245.
- Месарош, Ш.** (2017), *Из историје Сомбора: њочеци модернизације*, Историја Сомбора : град кроз векове, зборник, прир. Јерковић В. и Петровић М., Сомбор: Градска библиотека „Карло Бијелички“.
- Мереник, В.** и др. (2017), *Смрт Карађорђа Пејровића : 1817–2017*. Београд: Историјски музеј Србије.
- Миловановић, Ј.** (2016), Визуелизација Миленијумске прославе у Будимпешти 1896. године: слика „Дефиле банатских спахија пред царем Фрањом Јосифом I“ Пала Вага, *Зборник Народној музеја XXII/2* (Београд): 201–219.
- Миловановић, Ј.** (2017), Миленијумска прослава 1896. године и споменичка култура: Миленијумска кула на Гардошу у Земуну, *Саопштења XLIX* (Београд): 185–210.
- Миловановић, Ј.** (2020), *Национализација владарске слике: њорџирет царице Елизабете Аустријске Мора Тана*, у: Плурализам идентитета: сликарство на тлу Средње Европе у последњим деценијама 19. и почетком 20. века, ур. Борозан И., Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 55–79.
- Миловановић, Ј.** (2016), Карађорђево дом у Рачи: између локалног и југословенског идентитета, *Саопштења XLVIII* (Београд): 219–235.
- Mittig, H. E.** (1987), *Das Denkmal*, in: *Kunst : Die Geschichte ihrer Funktionen*, ed. Busch W. and Schmoock P., Berlin: Weinheim: 457–489.
- Нешковић, М.** (2021), *Београдска шврљава : од војног утврђења до споменика културе*, Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Nipperdey, T.** (1968), *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert*, *Historische Zeitschrift* 206 (Oldenbourg): 529–585.
- Попов, Ч.** (2010), *Грађанска Европа : (1770–1914) : Друштвена и политичка историја Европе : (1871–1914)*, Београд: Завод за уџбенике.
- Radović, S.** (2013), *Grad kao tekst*, Београд: XX век.
- Roediger, L.** (1901), *Schweidel József 1848 – 49-es honvédtábornak, aradi vértanú, reliquiái*, in: *A Bács-bodrogh vármegyei történelmi társulat évkönyve*, ed. Trencsény Károly, Zombor: Bittermann Nándor és Fia könyv és könyomdájában: 79–81.
- Рокаи, П.** и др. (2002), *Историја Мађара*, Београд: Clio.
- Самарџић, М.** (2017), *Концепциј културе сећања као аналитички оквир за разумевање војвођанске прошлости и садашњости*, у: Култура сећања на војвођанском простору, ур. Самарџић М., Нови Сад: Филозофски факултет: 37–56.
- Schweidel József emléksobranak leleplezése Zomborban (1905), *Vasárnapi Ujság*, 21. maj: 333–334 [online], available through http://epa.oszk.hu/00000/00030/02680/pdf/VU_EPA00030_1905_21.pdf [datum]
- Smith, A. D.** (1986), *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Sládeček, M., Vasiljević, J., i Petrović Trifunović, T.** (ur.) (2015), *Kolektivno sećanje i politike pamćenja*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- Степановић, М.** (2020), *У њом Сомбору – град у њризми сџолећа*, Сомбор: УГ Норма.
- Stewart, P.** (2003), *Statues in Roman Society : Reperesentation and Response*, New York: Oxford University Press.
- Тимоџијевић, М.** (2001), Херој пера као путник: типолошка генеза јавних и националних споменика и Валдецова скулптура Доситеја Обрадовића, *Наслеђе III* (Београд): 39–56.
- Тимоџијевић, М.** (2002), Мит о националном хероју спаситељу и подизање споменика кнезу Михаилу М. Обреновићу III, *Наслеђе IV* (Београд): 45–78.
- Harmadik, R.** (2018), *A historizmus szobrászgenerációja*, in: *A magyar művészet a 19. században: képzőművészet*, ed. Sisa J., Papp J., Király E., Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Osiris Kiadó.
- Fleckner, U., Warnke, M., Ziegler, H.** (2011), *Handbuch der Politischen Ikonographie I–II*, München: Verlag Beck.
- Fleckner, U.** (2011), *Damnatio memoriae*, in: *Handbuch der Politischen Ikonographie I–II*, ed. Fleckner U., Warnke M., Ziegler H., München: Verlag Beck: 208–215.
- Földi-Dózsa, K.** (1979), *How the Hungarian National Costume Evolved*, in: *The Imperial Style: Fashions of the Hapsburgs Era*, ed. O’Neill J. P., New York: The Metropolitan Museum of Art: 75–88.
- Freifeld, A.** (2000), *The Cult of March 15: Sustaining the Hungarian Myth of Revolution, 1849–1999*, in: *Staging the Past: The Politics of commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, ed. Bucur M. and Wingfield N. M., West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- Freifeld, A.** (2001), *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914*, Baltimore: John Hopkins University Press.
- Hermann, R.** (2000), *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc vértanúi – október 6*, Niregyháza: Az Oktatási Minisztérium kiadványa.
- Csoó, G.** (1910), *Bácska társadalmi élete: ezer arcképpel*, Budapest: A József kir. herceg szanatorium egyesület.
- Škorić, M.** (2017), *Kolektivni identitet, kolektivno pamćenje i ideologija*, у: Култура сећања на војвођанском простору, ур. Самарџић М., Нови Сад: Филозофски факултет: 11–35.

Summary: JOVANA MILOVANOVIĆ

BETWEEN NATIONAL MEMORY AND OBLIVION: MONUMENTS TO *HEROES OF THE SWORD*
JÓZSEF SCHWEIDEL IN SOMBOR AND KARADORĐE PETROVIĆ IN BELGRADE

A comparative analysis of the expansion of the cult developed around two important figures from Serbian and Hungarian history and the subsequent removal of their monuments from the urban areas of Belgrade and Sombor helps us, in part, to further understand the dynamics of the relationship between these two nations against the background of the cross-devastation that occurred during the First World War and its immediate aftermath. At the dawn of the 20th century, in Sombor, the centre of the Bács-Bodrog County, the process of developing the hero cult of the martyr József Schweidel was already underway. Schweidel was remembered in the national consciousness as one of the *Thirteen Martyrs of Arad*, thirteen generals who, after the collapse of the Hungarian Revolution (1848-49), were executed by firing squad in Arad on 6 October 1849. General Schweidel was born in Sombor at the end of the 18th century, and it was for this reason that the decision was made to erect a monument to commemorate him there, with one being unveiled in 1905 in front of the town's Bács-Bodrog County Hall. The creation of this work was entrusted to the Hungarian sculptor Mátrai Lajos György. The erection of the monument to Schweidel was preceded by a multi-stage process of mythologizing the hero-martyr who laid down his blood for the life of the Hungarian nation. The first stage consisted of a concerted effort to gather the General's personal belongings, viewed as 'relics', with this being followed by the erection of a memorial plaque at the location where his house had once stood; all with the aim of establishing a memory of the national hero within the community from which he came. At the same time, after the coronation of Petar I Karađorđević as King of Serbia in 1903, the conditions were created for the final realization of the monument to the progenitor of his dynasty and the leader of the First Serbian Uprising – Karađorđe Petrović – in Belgrade, in the Kalemegdan Park. The task of creating the monument was entrusted to Paško Vučetić, who would shape it as a sculptural group, conceived as an allegorical representation, consisting of several figures in the form of a 'procession' approaching Karađorđe, sitting enthroned on top of a boulder. The monument to Karađorđe was unveiled in 1913 in a highly militarized atmosphere, as part of the celebration of the return of the Serbian Army from the Balkan Wars.

One of the most important elements of every organized – as well as national – community is the cult of heroes who symbolize its glorious past, embodying the highest ideals and virtues of a certain collective, often promoted through a monumental culture. Given the historical circumstances, the military ideal and the struggle for national liberation were among the

List of Figures

- Fig. 1 Monument to József Schweidel, Historical Archives of Sombor.
- Fig. 2 Monument to Karađorđe on Kalemegdan, (*Az Érdekes Ujság*), 28.11.1915.
- Fig. 3 Austro-Hungarian officers in front of the Karađorđe monument on Kalemegdan, Historical Archives of Belgrade, ref. code ИАБ-1165-Ц-2-7.
- Fig. 4 The remains of Karađorđe's monument on Kalemegdan, (*Az Érdekes Ujság*), 13.08.1916.
- Fig. 5 Unveiling of the memorial plaque at the site of the house of József Schweidel, Historical Archives of Sombor, inv. no. 1556.
- Fig. 6 Monument to József Schweidel, Historical Archives of Sombor.

most prized characteristics of both the Serbian and Hungarian peoples. However, both monuments would disappear during the Great War or in its immediate wake, a result of its outcomes, i.e. the redrawing of borders after 1918. Although right at the very beginning of the war, in late September 1914, Hungarian newspapers wrote about the removal of *threatening* monuments from the area of Kalemegdan, this was most likely ‘fake news’. Based on photographs taken in late 1915 held by the Historical Archives of Belgrade and others from the Hungarian press, on which the monument is still visible in its entirety, it can be concluded that it was most likely demolished toward the end of that year, after the entry of Austro-Hungarian troops into the city, and certainly before the middle of 1916. During the occupation of territories during war, monuments are often the first sites to be attacked as a symbol of the overthrow of one order and the establishment of a new one – even if only temporarily – according to the established civilizational phenomenon of *damnatio memoriae* (condemnation of memory).

The sudden and complete collapse of the Austro-Hungarian monarchy in the autumn of 1918 and the formation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes led to a process of ‘de-Germanization’ of today’s Vojvodina and ‘Yugoslavization’ of these territories, with monuments again being the first thing to be targeted. The monument to József Schweidel was originally removed in 1920, with it most likely being permanently destroyed some time after 1925, due to the fact that in that year, according to documents held in the Archives of Yugoslavia, an initiative existed to transfer the monument to the city of Baja, in southern Hungary. As a counterpart to the process of creating a network of monuments in southern Hungary, which embodied the idea of the Hungarian political nation in the public space, an opposite ideological, and consequently also identity-related, initiative existed; that of erasing the symbols of Austro-Hungarian statehood and replacing them with Yugoslav ones. The phenomenon of *damnatio memoriae* has always been politically motivated and manifested itself in several ways; in addition to physical destruction, as in the case of Schweidel’s bronze statue, its scope has also included the rededication of places and spaces, as was the case with the pedestal of this monument. The life and thus the death of mnemonic artefacts was thereby embedded in the archaic power of monuments understood as ‘living organisms’ whose agency was always dependent on the political and social context of the present in which they existed. The practice of their destruction, which continues into the 21st century, is to be understood – justifiably – as an attempt to rewrite historical facts by intervening in the domain of human memory, which itself is always a consequence of the (mis)use of power.

Jovana D. Milovanović,
Art historian
jovana.milovanovic892@gmail.com

- Fig. 7 Bronze statue of General Schweidel from the Sombor monument, Vasárnapi újság, 19.05.1905.
- Fig. 8 The unveiling ceremony for the monument to General Schweidel, Historical Archives of Sombor.
- Fig. 9 High-ranking dignitaries at the unveiling ceremony of the monument in Sombor, including Gyula Justh, Ferenc Kossuth and Sándor Balogh, the general’s son-in-law, Vasárnapi újság, 19.05.1905.
- Fig. 10 Monument to Serbian, Russian and Romanian soldiers at the Large Orthodox Cemetery in Sombor, photograph from the 1960s, taken from: <https://www.ravnoplov.rs/tri-srusena-spomenika/>